

Маргарита Жуйкова

СЛОВА І МІФОЛОГЕМИ В ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ ВОЛОДИМИРА СВДІЗИНСЬКОГО¹

Аналізуючи вірші будь-якого справжнього поета, неминуче стикаєшся з проблемою інтерпретації лексичних засобів, використаних в поезіях, адже саме слово, попри всі модерні та постмодерні формальні поетичні прийоми, залишається тим основним будівельним матеріалом, за допомогою якого поет втілює свою думку. Але як корелює думка (ідея, зміст) і слово в поетичному тексті? Як сенс цілого складається зі змісту окремих слів? Добре відомо, що слово у вірші часто є не тим (чи не зовсім тим), чим воно є у повсякденному мовленні, і тому проблема інтерпретації вербального (а тому — і поетичного) сенсу не може бути зведена лише до того, щоб подивитися у словник і з'ясувати значення рідкісних слів, вжитих у поезії. Справа в тому, що поет створює і використовує свій власний образно-вербальний код. Його формальними елементами є слова звичайної загальнонаціональної мови, але сенс цих слів визначається не тільки і не стільки їх узуальним вживанням, скільки змістом тих концептів, іменами яких виступають ці слова. Тому проблема інтерпретації лексичних засобів вірша є насправді проблемою виявлення лінгво-концептуального коду автора, а вона, своєю чергою, зводиться до проблеми адекватного відтворення тої концептуальної сфери, на якій засновано і мовні, і образні елементи тексту. При цьому слід брати до уваги, що використовувані в поетичному коді концепти часто не збігаються за своїм змістом з тими, які складають концептуальну модель світу пересічного носія сучасної

---

¹ Першодрук: Жуйкова М. Слова і міфологеми в поетичному тексті В. Свідзинського // Творчість В. Свідзинського: Збірник наукових праць. — Луцьк, 2003. — С. 42—51.

мови. Зокрема, вони можуть мати індивідуально-суб'єктивне наповнення, відрізнятися від загальних в аксіологічному плані.

Поетична спадщина Володимира Свідзинського містить чимало образів та мотивів, в основі яких лежать не буденні, профанні уявлення про світ і його елементи, притаманні сучасній людині, а специфічні, вироблені за довгу історію народу форми і способи інтерпретації дійсності, що вже перестали бути актуальними і зберігаються як певні світоглядні релікти і можуть бути реконструйовані на основі масиву даних фольклору, обрядовості і подібних джерел. Ці уявлення в цілому формують певну ментальну модель (картину) світу, яку прийнято називати архаїчною, міфологічною чи міфопоетичною. Як і будь-яку іншу модель світу, її складають окремі ментальні структури — концепти, тісно пов'язані між собою. Враховуючи специфіку цих концептів, їх називають міфологемами. Серед найважливіших особливостей міфологем назвемо їх сакральність, що означає відкритість для небагатьох посвячених і прихованість, закритість для загалу, багатоплановість, наявність складної внутрішньої організації, а також амбівалентність, суміщення в одному концепті суперечливих ознак і оцінок, що часто є наслідком нашарування уявлень, сформованих у різні часи. Це робить архаїчні концепти ментальними утвореннями з глибоким і різнобічним змістом.

У багатьох віршах Володимира Свідзинського міфологеми становлять основу вербально-образної організації. Сам поет був глибоким знавцем української культури, любив і відчував народне слово. Деякі його твори можна використовувати, подібно до фольклорних текстів, як джерело інформації про архаїчний (дохристиянський) народний світогляд. Тому саме змістове наповнення міфологем часто є тим ключем, який допомагає інтерпретувати текст вірша, досягнути намір поета. Звичайно, у своїх віршах В. Свідзинський ніколи не обмежується лише тими змістами, які передаються концептами народної культури; він трансформує і розвиває ці змісти, пристосовуючи їх до свого творчого задуму. Однак деякі вірші неможливо зрозуміти, не беручи до уваги саме народну основу їхньої образності.

Розгляньмо під цим кутом зору вірш «Аби заснув, приходиш крадькома...», який створено 1933 року.

*Аби заснув, приходиш крадькома
І починаєш надити словами:
"А йдiм же, любий, в темне муравище,
Що серед бору, в в'ярку дрімучим,
Під соснами. Коли б ти тільки знав,
Якого в нiм печерок та яскинь!
А вже вони давно стоять нежитi.
Я посвiчу в них свiчi незлiченнi —
I с'яйво бризне... Нi огидних слiв,
Нi погляду ворожого! Де глянеш,
Подушечки атласовi лежать.
Обiйме сон — i мирно ти заснеш.
Тобi спочинок, а менi турбота.
Тебе обiйду, обчеркну. Кругом
Осиковий поставлю частокiл.
Пристрiтища, урочища, уроки
Нас будуть сторожити од людей.
Я в головах у тебе заспiваю:
«Не вийдеш бiльше, мiй мурашку бiлий!»*

Зовнiшня сюжетна лiнiя вiрша полягає в тому, що якась неокреслена iстота, назвiмо її умовно провiдником, приходить до героя i намовляє його пiти за нею в таке мiсце, звiдки йому не буде виходу. Центральним композицiйним елементом вiрша є опис цього мiсця i тих подiй, якi в ньому розгортаються. Центральною дiєвою особою є не названий на iм'я i тому неiдентифiкований провiдник, чiтко протиставлений герою за ознакою активнiсть ~ пасивнiсть. Однак роль героя у вiршi не зводиться лише до того, щоб вислухати пропозицiю провiдника i прийняти або вiдхилити її. Герой виступає у вiршi як носiй певних уподобань i прагнень. Отже, iнтерпретацiя вiрша зводиться в основному до виявлення семiотичного навантаження його базових компонентiв: локусу, атрибутiв i дiй учасникiв. Почнемо з короткої характеристики цих компонентiв за змiстом вiрша.

Локус. Мiсце, куди має прийти герой, знаходиться у *в'ярку дрімучим, під соснами*; в ньому темно i порожньо; там багато маленьких камер (*печерок, яскинь*), якi *давно стоять нежити*. З його внутрiшнього устрою видiлено лише один елемент — *подушечки атласовi*.

Провідник. Він веде героя в мурашник; запалює в ньому свічки; оберігає сон героя. Для цього він вибудовує навколо героя замкнений круг (обходить його і ставить осиковий частокіл). Крім того, провідник стає біля сонного героя і співає йому.

Герой. Йому надано дві функції: пересування *в темне муравище* і сон, причому цей стан подвоєний: в перший сон героя (*аби заснув*) включено другий (*Обійме сон — і мирно ти заснеш*).

Тепер розгляньмо окремі мотиви, які прив'язані в тексті до основних його елементів. Нас передусім цікавить кореляція між текстовими мотивами та відповідними мотивами в українській (і ширше — слов'янській) фольклорній традиціях.

Переміщення донизу. У тексті цей мотив має три важливих аспекти: герой мандрує з провідником; переміщення має чітко окреслений вектор і відбувається тоді, коли герой засинає. Всі названі аспекти представлені у такому фольклорному жанрі, як билички про обмирання. Це оповіді людини про її мандри по тому світові, які вона переживає уві сні. Точніше, мандрує не сама людини, а її душа, покидаючи тіло в той час, як людина засинає. Скористаємося для встановлення паралелей биличкою, наведеною у книзі Пантелеймона Куліша «Записки о Южной Руси». Баба, яка обмирала, оповідає, що душа її під час сну випурхнула з тіла пташкою й опинилась у степу. Звідкілясь узявся якийсь дід-провідник, і душа полетіла за ним. Дід підвів бабудошу до глибокої ями, «*що й dna не видно*», і звелів туди лізти. Спустившись, баба та її провідник опинилися на тому світі: «*Гляну, аж се вже другий світ*». Там провідник показував бабі всяких грішників та пояснював, яку кару вони дістали і за що. Мотив провідника по тому світові часто представлений у світовій літературі, зокрема, див. «Божественну комедію» Данте. Отже, мандрівка уві сні в нижній світ означає перехід героя у сферу потойбічного.

Окреслення колом. Навколо героя поступово формується декілька замкнених локусів. Перше обмеження простору відбувається вже тоді, коли герой потрапляє у печерку, *яскиню*. Другий замкнений простір творить провідник, обходячи навколо героя й обводячи його магічним предметом (*Тебе обійду, обчеркну*). Третій спосіб обмеження простору — встановлення навколо героя осикового частоколу. Міфологема кола є одною з найархаїчніших у світовій культурі і пов'язана, по-перше, з ідеєю структурування простору, розмежування його на

дві частини (умовно кажучи, свою і чужу), а по-друге, з ідеєю непрямого, непоступального руху (руху по колу) як сакрального, властивого надприродним істотам. Окреслення колом має в народній культурі різноманітні функції і дістає багато різних осмислень в залежності від таких чинників, як мета обведення, суб'єкт та об'єкт обведення, а також від семіотичного характеру простору, в якому замикається коло. Так, коло може служити людині захистом від нечистої сили (як у сюжеті «Вія»). Але замикання кола є також засобом виключення людини з соціуму і переміщення у простір нечистої сили (як в особливого типу «страшних» ворожіннях на святки, коли люди, що ворожать, прагнуть вступити в контакт з нечистою силою й отримати від неї інформацію про своє майбутнє). З цим пов'язані численні заборони на замикання кола (обходи навколо людини) в повсякденному житті². Особливо небезпечно для людини потрапляння в коло, окреслене нечистою силою або відьмою, зокрема, у такий простір в лісі, який виділив лісовик (в ньому людина блукає, втрачає орієнтацію, декілька разів повертається на те саме місце, інколи навіть втрачає пам'ять, божеволіє). Потрапляння в коло, що його накреслив інший суб'єкт, розглядається як перехід під його владу. Отже, окреслення замкненим колом (особливо в чужому просторі), коли суб'єктом дії виступає нечиста сила, осмислюється як подія, небезпечна для здоров'я і життя людини, оскільки вона означає відділення її від соціуму, виключення з нього і включення до сфери потойбічного, надприродного³.

Осиковий частокіл. Осика — традиційно марковане в народній культурі дерево, ритуальне використання якого зумовлюється його співвіднесенням зі сферою нечистої сили. Тому осика — це чортове дерево, на якому вішаються самогубці; в осиковому лісі людину водить лісовик; осикову колоду підкладає в дитячу колиску чорт, викравши людське дитя; через осикові кілки чи пень перекидається чаклун, щоб перетворитися на вовка, тощо. Осикові гілки, дрова, кілки

---

² Див. докладніше про функції магічного кола нашу статтю «Заколдованный круг» у журналі «Живая старина», 2003, № 2.

³ Зауважимо принагідно, що близьку функцію має мотив замикання кола в іншому вірші В. Свідзинського — «Зрада 1» («*Іду-поїду на бистрім коні...*»), де коло твориться шляхом обведення певного простору рукою; внаслідок цього об'єкти, які потрапили в коло, міняють свою сутність. Натомість у вірші з того ж циклу «Ти ляж і засни собі, тату...» окреслення колом виконує захисну функцію.

з осики з'являються в тих ситуаціях, коли людина контактує зі сферою надприродного. Предмети з осики служать апотропеем, захистом від нечистої сили. Вважається, що відьму можна спалити тільки на осикових чи на лозових дровах. Осикові кілки забивали в спину померлому чаклуну чи ходячому покійнику, щоб припинити його ходіння по смерті, і т. под. Разом з тим осикові дрова використовують і відьми, наприклад, для того щоб варити своє лиходійне зілля. Характерно, що в народній традиції відоме використання осики для творення магічного кола (із захисною метою). Зокрема, людина, якій доводилося спати в лісі просто неба, обводила себе осиковим кілком. У вірші мотив осикового частоколу, також призначеного для творення кола, маркує замикання границі навколо героя, відділення його від соціуму і звершений перехід до сфери позалюдського.

Пристріт і уроки. В народній традиції ці лексеми позначають хворобливий стан людини, приписуваний лиходійному впливу якоїсь особи, а також виступають іменами надприродних істот, які викликають ці хворобливі стани. Останнє вживання характерне для текстів замовлянь, скерованих на ліквідацію відповідних хворобливих станів. Причина хвороби — пристріти чи уроки — наділяється в них антропоморфними ознаками й атрибутами. Див. фрагмент українського замовляння: *«Пристріче, пристріче, добрий чоловіче! Сядь собі на містечку, на золотім крісничку; тут тобі не бушувать, не воювать і костей не ломить»*. В українських замовляннях знаходимо також і деривати від слів *пристріт*, *урок* — суфіксальні форми суб'єктивної оцінки, подібні до тих, які вжито у вірші, див. фрагменти з поліських замовлянь у сучасних записах: *«Урокі, урочішча, прістрет, прістретисьько! Бйегло воўчішче через попове дворишче»*; *«На морі стаяў дуб чорни. Сам чорни, зуби беліє. Держіть сакеру чорну. Сече, рубає урокі-урочішча, ночніє, полуночніє, денніє, полуденіє»*.

В народній традиції урокам та пристрітам приписується агресивна роль: вони нападають на людину і мучать її. В замовляннях людину оберігають (звільняють) від уроків різні помічники та заступники. У вірші пристріти та уроки мають оберігати провідника та героя *од людей*. Така їхня роль є продовженням «нормальної» скерованості їхньої негативної активності на людський світ. Разом з тим ця роль чітко вказує на відмежованість героя від людського світу і причетність його до сил потойбіччя: він опинився за межею, по один бік з пристрітами і уроками.

Стояння в головах. Цей мотив характерний для народних оповідань і биличок, сюжетом яких є прихід до людини антропоморфної смерті. Вважається, що під час агонії біля людини, що помирає, стає смерть, тримаючи в руках косу. Якщо вона стоїть в ногах, у хворого ще є надія на порятунок, а якщо смерть з'явилася у головах, він скоро помре. Це вірування настільки вкоренилося в народній свідомості, що гуцули навіть обертають хворого на ліжку, кладучи ноги туди, де лежала голова, щоб підманути смерть⁴. Цей мотив відображено і в поширеному казковому сюжеті під назвою «Смерть кумою». Бідний чоловік, у якого народилася дитина, не може знайти кумів, щоб охрестити немовля. На дорозі йому трапляється смерть в образі жінки, хрестить дитину і наділяє цього чоловіка даром лікувати тяжко хворих. Смерть-кума подає йому знак, чи може він братися за лікування: якщо вона стоїть у хворого в ногах, то той одужає, якщо ж у головах — конче помре. Отже, мотив стояння провідника в головах сонного героя може бути прочитаний як прихід смерті, а ширше — як перехід героя у світ потойбічного.

Номінації дійових осіб. Звертає на себе увагу відсутність імені у провідника, що з огляду на виразно міфологічний контекст вірша також є знаковою і може бути зіставлена з прийнятим в народній культурі табуванням імен нечистої сили. Називання нечисті на ім'я завжди небезпечно тим, що вона негайно з'являється до того, хто її назвав. Тому в народній демонологічній термінології існує безліч описових номінацій нечистої сили (як, наприклад, *той, що в скелі сидить, той, що купинами трясє, пропасник, щезун* і навіть *щезби*). Разом з тим нечисті (чорту, домовику, блуду) часто не дають жодного повнозначного імені і позначають її в мовленні займенником *той*. Отже, безіменність провідника можна тлумачити в тому ж семіотичному ключі, що й інші його атрибути та дії. Натомість герой вірша, до останнього рядка безіменний, раптом отримує номінацію *мурашок білий*, причому це ім'я йому дає провідник.

Колористика. Не можна не побачити, що колористика вірша загалом дуже бідна і тяжіє до двох полюсів (чорного, темного та світлого, білого). Те, що мало би бути темним (підземний світ, розташований у глибокому яру, повний яскинь і печер, *темне муравище*, населене чорними мурашками), раптом стає світлим, коли в ньому загоряють-

---

⁴ Див. Гузій Р. Уявлення і вірування українців Карпат про персоніфіковану смерть // Народознавчі зошити. — 1995. — № 6. — С. 364—365.

ся незліченні свічі. Герой, потрапляючи в інший світ, якому притаманні обернені ознаки, стає в ньому не чорним, а білим мурашкою.

Таким чином, всі міфологічні мотиви, використані у вірші, дозволяють інтерпретувати мандрівку героя в темне муравище як його переміщення в інший світ і відлучення від людської сфери. Як герой оцінює цей перехід, чи є він добровільним, чи герой прагне опинитися у світі потойбічного? На ці питання можна відповісти, вказавши на особливості репрезентації не міфологічного, а індивідуально-суб'єктивного концепту «людський світ», якому і протиставлене у вірші потойбіччя.

Людський світ. Він з'являється у вірші двічі: у фразі *Ні огидних слів, ні погляду ворожого!* та в розглянутому вище мотиві оберігання героя від людей. В обох випадках людська сфера дістає виразно негативну оцінку. Суб'єктом оцінки, за текстом вірша, є провідник, однак можна припускати, що її поділяє і герой, якого провідник *надить словами*, оповідаючи про те, що діється в темному муравищі. Перспектива сходження в муравище для героя може виглядати привабливою саме тому, що там не буде *ні огидних слів, ні погляду ворожого*, тобто всього того, що переслідує і пригнічує його в людському світі. Змальована картина манить героя тим, що в тому світі він може звільнитися від страждань і отримати спочинок (*мирно ти заснеш*).

Отже, розглянувши міфологеми, на основі яких вибудована образна система вірша, можемо стисло висловити його зміст таким чином: мандрівка героя у нижній світ означає перехід у сферу потойбічного, виключення із людської спільноти, замкненість, пасивність, з якими корелюють відсутність страждань і спочинок (відсутність дій). Деякі з цих ознак контрастують з певними, оцінюваними негативно, властивостями людського світу, і тому є для героя привабливими. Однак за це береться зависока ціна: герой не може повернутися назад (*не вийдеш більше*) і разом з тим перестає бути людиною, особистістю, перетворюючись на мурашку — на один з численних, позбавлених індивідуальності елементів «нижнього» (хтонічного) світу. Оця надто висока платня і зупиняє героя перед вирішальним кроком.

Підсумовуючи, зазначимо, що вірш «Аби заснув...» свідчить про те, що Володимир Свідзинський у надзвичайно тяжкий для нього час (1932—1933 рр.) думав про смерть як про спосіб звільнення від страждань, від жорстокої дійсності, проте долав цю спокусу, продовжуючи жити і творити.

© Маргарита Жуйкова, 2018